

Національна академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Благодійний фонд «Відродження історико-
культурної спадщини України ім. Героя України
Б. Г. Возницького»

БҀКВАР
Івана Федоровича
1574 року.

ПҀтївник

Львїв
2015

УДК 821.161.2.09

ББК 83.3(4УКР)5/6-8(Федоров І.)

Б 90

Б 90 БУКВАР Івана Федоровича 1574 року. Путівник [Текст] / Упор.: І. Жук, М. Литвин, А. Миронюк; Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Благодійний фонд «Відродження історико-культурної спадщини України ім. Героя України Б. Г. Возницького». – Л. : ПП «Видавництво «БОНА», 2015. – 116 ст.

ISBN 978-966-02-7568-3

ISBN 978-966-2626-34-6

У додатку до факсимільного видання Букваря Івана Федоровича 1574 року, першого датованого підручника на українських землях, уміщено статті про зміст, художнє оформлення та суспільно-культурне значення цієї видатної пам'ятки шкільної освіти. Також висвітлюється життєвий шлях та діяльність Івана Федоровича, значення книгодрукування у розвитку освіти та культури.

У факсимільній частині вперше якнайповніше відтворено збережений примірник Букваря 1574 р. з усіма особливостями та записами, що появились протягом його існування.

Для широкого кола читачів – від школярів, які тільки починають знайомство із духовними багатствами людства, до освітян, науковців, книговидавців й усіх, хто цікавиться історією вітчизняної культури.

УДК 821.161.2.09

ББК 83.3(4УКР)5/6-8(Федоров І.)

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2015

© Благодійний фонд «Відродження
історико-культурної спадщини
України ім. Героя України
Б. Г. Возницького», 2015

ISBN 978-966-02-75-68-3

ISBN 978-966-2626-34-6

© ПП «Видавництво «БОНА», 2015

Віра Фрис

ПУТІВНИК ДО БУКВАРЯ 1574 РОКУ

Тримаємо в руках факсиміле унікального видання, з якого починається традиція друкованих навчальних посібників у східних слов'ян, що збереглася зі змінами та додатками до кінця XVIII ст. Інформація про те, що у Львові у 1574 р., крім відомого «Апостола», Іван Федорович видав ще й книжку для початкового навчання — Буквар¹, стала справжньою сенсацією у середині 50-х рр. минулого століття.

¹ Тут і надалі під Букварем розуміємо «Буквар» Івана Федоровича 1574 р.

Сталося це завдяки публікації репродукції пам'ятки Романом Якобсоном, який ознайомив науковців та широкий загал з унікальним виданням. Примірник Букваря ще у далекому XVI ст. був вивезений до Італії, ймовірно купцем, який, мабуть, хотів не тільки розуміти усну мову, але й навчитись грамоті. Невідомо чи навчився цей чоловік читати й писати, та книжка осіла в його книгозбірні, і, зазнавши ще кількох переміщень, потрапила до рук відомого театрального діяча Сергія Дягілева. Він після революції в Росії емігрував до Італії, захопився колекціонуванням старовинних книг і ще десь на початку 20-х рр. придбав невелику книжечку. У ній на останній сторінці було вказано, про те, що вона видрукувана у Львові 1574 р. По смерті Сергія Дягілева його колекції розпродувалися на аукціонах, і його збірку книг, як єдине ціле, закупила бібліотека Хоутон Гарвардського університету США.

На початку 50-х рр. при опрацюванні колекції книг Дягілева було виявлено маленьку книжечку розміром 16x9,5 см,

формату вісімки (науковцями позначаються як 8°). Цей розмір свідчить про те, що друкували книжку на стандартних (на той час приблизно 46-50 на 37-40 см) аркушах паперу складених увосьме-ро, відповідно у зшитку було вісім аркушів. Всього Буквар складається з п'яти зшитків, тобто з сорока аркушів. Сторінки не були пронумеровані, як і зшитки. Папір книги має водяний знак «Тупа підкова», який Іван Федорович використовував у першій частині і в кінці львівського «Апостола» 1574 р. Шрифт у Букварі той самий, що й у попередніх виданнях Федоровича – на одній сторінці вміщувалося до 15 рядків.

Відкриваємо верхню дошку оправи і бачимо на внутрішній її стороні дві паперові наклейки – це так звані «екслібриси» – гравюрки, що вказують на приналежність конкретного примірника книги до певної книгозбірні, і римські та арабські цифри, що свідчать про місце в одній з бібліотек, у якій книга побувала перш ніж потрапити у Гарвард. На

звороті наступного охоронного листка знаходимо запис англійською мовою про приналежність книги, датований 5 травня 1953 р. Наступні два аркуші перед основним блоком було доставлено, ймовірно при наданні книзі оправи, і власники видання використали їх для вправ у письмі, додаткових записів і поміток.

Так, на звороті аркуша, який не був задрукований, виписано, ймовірно як зразок, титули польського короля: «Жикгимонт Август Божою мастью корол полский великий княз литовський руский пруский жимонский мазовецкий ифлянскі и иньх». Нижче іншим почерком латинська абетка і фраза латинською мовою «omnis homo mendax ergo» та неповні два рядочки декоративних «хвильок».

На наступному аркуші курсивом переписано кириличну абетку, вправи для написання літери «а», червоною фарбою слово «жикгимонт» і під ним також курсивом ще раз вписано кириличну абетку. На звороті «друкованими» літерами ще раз переписано кириличний алфавіт, ще

нижче текст кирилицею, а збоку проби пера і напис: «Grammaticf Rusca».

Гортаючи далі Букварик, звернімо увагу на прикраси, які дослідники зазвичай називають «орнаментальним оформленням». Друковані книги XVI–XVIII ст. прикрашали за рукописними зразками (заставки, кінцівки). Робили це за допомогою дереворитів – прямокутних дерев'яних форм: на дерев'яному брусочку вирізьблювали форму, змащували її друкарською фарбою і, як печаткою, відбивали орнамент на папері. Отож книгу видавець прикрасив дереворитами: п'ятьма заставками, трьома кінцівками та двома невеличкими прямокутними гравюрами, розташованими поряд в кінці книги. На одній гравюрі зображений герб Львова, на іншій – герб, який використовував Іван Федорович. На щиті герба Івана Федоровича бачимо літери «І О А Н».

Кожен, хто відкриває книжечку-факсиміле навчального посібника 1574 р., сподівається побачити звичний титульний аркуш, де відруковано назву і так звані

«вихідні дані»: місце і час виходу (друкування), ім'я друкаря. Натомість на першій сторінці вміщено заставку на дабеткою. Така відсутність титульної сторінки є характерною для ранніх друків, у яких інформація про видання та друкаря вміщувалася (якщо її взагалі подавали) в кінці книги. І в нашому Букварі титул відсутній, а не втрачений, вихідні ж дані вміщено на останній сторінці у нижній частині під двома, вже згаданими прямокутними гравюрами видавця. Вихідними даними є наступний текст: «Видруковано во Львовѣ року 1574». Сам видавець не дав ім'я своїй книжці, тому серед дослідників давніх книг навіть виникла дискусія щодо доречної назви. Ярослав Ісаєвич вказує, що, як випливає із змісту та післямови, книжечка була розрахована на вивчення дітьми грамоти. Кирилична писемність використовувалася і у пам'ятках церковнослов'янських, і у текстах складених мовами східнослов'янських, східнороманських, і південнослов'янських народів. У книзі приклади відмінювання і навчальні тексти було складено церковно-

слов'янською мовою. Оволодіння ними давало учням змогу читати й писати також українські і білоруські тексти. Сама церковнослов'янська мова розглядалася тоді як «високий стиль» рідної мови. Ось, чому Буквар, виданий у Львові для потреб місцевих українських школярів, цілком заслуговує назви першого друкованого в Україні підручника². Я. Ісаєвич загострив увагу на визначенні «жанрової приналежності» книжки, оскільки в науковій літературі точилася полеміка з цього питання. Деякі автори вважали, що навчальний посібник Івана Федоровича – граматика. Я. Ісаєвич порівняв львівське видання 1574 р. зі справжніми граматиками кінця XVI – початку XVII ст., а саме: поданою до друку Острозькою школою віленською граматиною 1586 р., «Аделфотесом» львівського видання 1591 р., «Граматикою» Мелетія Смотрицького 1619 р., виданою у Єв'є біля Вільнюса. Учений схиляється до думки,

² Ісаєвич Я. *Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / 2-е видання.* – Львів, 1983. – С. 61.

що львівський підручник лише частково виходить за межі початкового ступеня навчання, а тому це не граматика, а буквар³.

І ще одне дискусійне питання стосувалося назви книжки. Окремі дослідники свого часу наполягали на тому, що назва «буквар» для книг кінця XVI ст. є неприпустимою модернізацією, бо це слово на титульному аркуші з'явилося в першій половині XVIII ст. Однак Я. Ісаєвич вважав, що назви для книжок цього виду спершу були неусталеними. Він також підкреслив, що у післямові видання 1574 р. Іван Федорович вказує, що «от грамматикии мало нѣчто» і що «азбукою» тут названо один з розділів, а не цілу книжку. Дослідник також вказує, що пізніше Львівське Ставропігійське братство при виданні книжок, які нагадували підручник Івана Федоровича, вживало однаковою мірою назви «Буквар» і «Граматика». Пізніше в Україні «граматками» («граматиками») називали букварі у XVII –

³ Детальніше див.: Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров... – С. 61-62.

XVIII ст., при цьому, підкреслює Я. Ісаєвич, слово «буквар» спершу було синонімом до слів «алфавіт», «азбука». Цікаво, що пізніше, у 1857 р. Пантелеймон Куліш, згідно з давньою традицією назвав «Грамадкою» свій відомий буквар, друге видання якого побачило світ у 1861 р. А у наш час слово «граматика», як назва різновиду книги, вийшло з ужитку. Водночас, зауважує Я. Ісаєвич, всі посібники для навчання грамоти можна називати спільним для видань такого типу визначенням «буквар» і це не буде «неприпустимою модернізацією», як не є нею застосування в науковій літературі визначень «октоїх», «тріодь» щодо видань, наприклад, Швайпольта Фіоля, хоч у кінці XV ст. їх прийнято було називати «осмогласник» і «трипіснець». Він також наполягає на тому, що факсиміле видання типу нашого Букваря (1574 р.) і аналогічні, граматиками називати небажано, бо це може породити хибну уяву про зміст і призначення книжки⁴.

Буквар умовно поділяється на частини. І перше, з чого він починається, це

⁴ Ісаєвич Я. *Першодрукар Іван Федоров...* – С. 62.

розміщений на першій сторінці під дореворитною заставкою алфавіт, завдяки якому відбувалося перше знайомство учнів з літерами, їх розташуванням в абетці, заучування на пам'ять їх назв. При цьому майже кожна літера кириличного алфавіту мала свою, особливу, назву: «аз», «буки» та ін., а не лише звукове значення і при заучуванні, обов'язково виголошувалася повністю, як назва (ім'я). Багаторазово повторюючи вголос назви літер у порядку їх розташування в абетці учні заучували її. Така традиція сягає корінням ще античних часів і протрималася на наших теренах до кінця ХІХ ст. (Як тут не згадати відомий твір Івана Франка «Грицева шкільна наука» і те, що запам'ятав у школі Гриць: «абаба-галамага», адже судячи з усього, вчив його інший учень і, як ми тепер кажемо, «на слух», з голосу.) Тут, в таблиці 1, подаємо з графікою, назвами та звуковим значенням літери кириличної абетки.

Таблиця 1

**НАКРЕСЛЕННЯ, НАЗВИ
ТА ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ ЛІТЕРИ
КИРИЛИЧНОГО АЛФАВІТУ**

Накреслення літер	Назви літер	Звукове значення
а	аз	а
б	буки	б
в	веді	в
г	глаголь	г
д	добро	д
є	єсть	є
ж	жівете	ж
з	зело	з
з	земля	з
и	іже восьмиричне	і
і	і десятиричне	і
к	како	к
л	людіє	л
м	мисліте	м
н	наш	н
о	он	о
п	покой	п
р	рци	р
с	слово	с
т	твердо	т
у Ѹ	ук	у
ф	ферт	ф

продовження таблиці 1

Х	хер	х
ω	от	о
ц	ци	ц
ч	черв	ч
ш	ша	ш
щ	шга	щ
ъ	ер	близький до дуже короткого «о»
ы	ери	и
ь	ерь	близький до дуже короткого «е»
ѣ	ять	і (в рос. мові «е»)
ю	ю	ю
я	я	я
іє	є	є
ѧ	юс малий	я
Ѩ	юс великий	оу
ѩ	юс малий йотований	еу
Ѫ	юс великий йотований	(йоу) ю
ѫ	ксі	кс
Ѭ	псі	пс
ѭ	фіга	ф
Ѯ	іжиця	«і» перед приголосною «в» перед голосною

На першій сторінці, поряд з першим рядком, на березі вміщено літеру « \bar{a} », що в кириличній цифровій системі означає цифру «1». І це загострює нашу увагу на кириличному цифровому ряді, який Іван Федорович застосував із навчальною метою. В підручнику надто мало аркушів, аби пронумерувавши їх повністю представити увесь цифровий ряд до тисяч включно. Тому застосовано цікавий прийом: пронумеровано кириличними цифрами на берегах сторіночок групи літер, складів, а також групи слів, що дають зразки їх відмінювання, скорочень, рядки акровірша. Отож видавець дає можливість знайомити дітей ще й з цифровим значенням літер.

На той час літери мали й числове значення, якщо над літерою проставляли спеціальний знак — $\bar{\text{—}}$ — «титлу». Наприклад: $\bar{a} - 1$, $\bar{b} - 2$, $\bar{g} - 3$ і т. д. Специфікою кириличної цифрової системи є те, що десятки позначаються наступними літерами, що йдуть в алфавіті за тими, якими позначаються одиниці, а сотні за тими, що

позначають десятки. Наприклад: $\bar{1}$ – 10, $\bar{2}$ – 20, $\bar{3}$ – 30, $\bar{4}$ – 40, ..., \bar{p} – 100, \bar{c} – 200, $\bar{т}$ – 300 і т.д. Лише при позначенні тисяч йде повернення до початку алфавіту – позначень одиниць, але справа, на рівні нижньої лінії вміщується коса, двічі перекреслена риска – $\bar{а}$, $\bar{в}$, $\bar{г}$. Нижче подаємо таблицю 2 з позначенням цифр кирилическими літерами та арабськими цифрами.

Таблиця 2

**ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
КИРИЛИЧНИХ І АРАБСЬКИХ ЦИФР**

$\bar{1}$ - 1	$\bar{10}$ - 10	$\bar{101}$ - 10
$\bar{2}$ - 2	$\bar{11}$ - 11	$\bar{20}$ - 20
$\bar{3}$ - 3	$\bar{12}$ - 12	$\bar{21}$ - 21
$\bar{4}$ - 4	$\bar{13}$ - 13	$\bar{22}$ - 22
$\bar{5}$ - 5	$\bar{14}$ - 14	
$\bar{6}$ - 6	$\bar{15}$ - 15	
$\bar{7}$ - 7	$\bar{16}$ - 16	
$\bar{8}$ - 8	$\bar{17}$ - 17	
$\bar{9}$ - 9	$\bar{18}$ - 18	

продовження таблиці 2

$\bar{\text{Л}} - 30$	$\bar{\text{Г}} - 300$
$\bar{\text{М}} - 40$	$\bar{\text{ґ}} - 400$
$\bar{\text{Н}} - 50$	$\bar{\text{Ф}} - 500$
$\bar{\text{З}} - 60$	$\bar{\text{Х}} - 600$
$\bar{\text{О}} - 70$	$\bar{\text{Ψ}} - 700$
$\bar{\text{П}} - 80$	$\bar{\text{Ѡ}} - 800$
$\bar{\text{Ч}} - 90$	$\bar{\text{Ѡ}} - 900$
$\bar{\text{Р}} - 100$	$\ast \bar{\text{А}} - 1000$
$\bar{\text{С}} - 200$	$\ast \bar{\text{В}} - 2000$

Судячи з розташування нумерації, її цілеспрямовано використано як зразок для навчання дітей цифровому значенню букв. Номери проставлено на полях навпроти початків абзаців чи розділів, а також видавцем пронумеровано лише частину розділів та груп, довівши рахунок до $\bar{\text{Ф}}$, а далі, оскільки це був останній

рядок, під ним подано подальші цифрові позначення лише до третьої тисячі.

На звороті першого аркуша і далі бачимо літери розташовані групами, пронумерованими на берегах сторінок: перша група – це абетка, літери якої розміщено у зворотному порядку – від останньої до першої, третя група – літери абетки розташовані не за встановленим порядком.

При тодішній системі навчання складність полягала в тому, що, вивчаючи літери алфавіту за назвою, учні навчалися саме цих назв, а при складанні літер у складі та слова їх практично переучували на сприйняття літер абетки як таких, що позначають лише певні звуки. Тому не дивно, що у наступних групах літер подано приклади саме для навчання сприйняття літер як знаків для позначення звуків. Зокрема, з 4-ї по 12-у розміщено спочатку пари літер – складі окремих слів, далі з 13-ї по 21-у складі трилітерні та під ними розміщено вишукану дереворитну кінцівку. На звороті цього четвертого аркуша нічого не надруковано, а наступний аркуш знову починається

заставкою та назвою розділу: «А сія азбука от книги осмочастныя, сиріч грамматикїи». Розділ містить частини, пронумеровані видавцем з 22-ї по 48-у, які містять слова на літери від А до Щ. Кожна з них відповідає одній літері, і при кожній слова-зразки дієвідміни. Цікаво, що саме у цьому розділі першою літерою початкового рядка групи 41 (**ММ**) помилково вдруковано велику літеру «И» замість «У». Після групи 48-ї, під текстом, вміщено делікатну дереворитну кінцівочку увінчану хрестиком. Далі, у групах 49, 50, подано додаткові зразки.

Після засвоєння навиків складання літер переходили до розділу «По прозодїи», який розташований на трьох неповних сторінках, але пронумерований як одна група – **НН** (51). Тут, як приклади, внесено слова (дієслівні форми), які різняться за наголосом, який дає можливість розрізнити дійсний і наказовий спосіб. В кінці цього розділу вміщено ще одну дереворитну кінцівку, а під нею бачимо три рядки рукописного тексту,

дописаного одним з колишніх власників оригінального Букваря.

Далі йде розділ під назвою «По орфографії» і з нумерацією 52-76 на полях. У ньому групами, за порядком абетки розміщено основні часто вживані слова, які прийнято було записувати скороченими. Їх записували з використанням титла, яка у текстах їй вказувала на скорочення. (Пам'ятаємо, що в окремих випадках, над окремо виділеними літерами, титла вказує їй на те, що літера вживається як цифра). Також подано зразки скорочення слів за допомогою виносу окремих літер над рядок, у якому друкувався основний текст. Ці вправи були надзвичайно необхідні для уміння читати та записувати тексти з голосу. У Букварі приклади слів із скороченням підібрано так, щоб вони одночасно були й зразками відмінювання іменників і прикметників.

Наступний розділ, який починається дереворитною заставкою, містить суцільний текст – так званий «абетковий акростих» – це підбірка речень релігійно-моралістичного

змісту, кожен з яких вкладається у два рядки. Розташовані вони так, що перша літера кожного з них повторює послідовність літер абетки. Кожне таке речення пронумероване видавцем цифрами від 77 до 100, а далі, оскільки нумерація служила лише зразком цифрового значення літер, йдуть цифри 200, 300, 400 і 500. На цьому закінчується акростих і під останнім його рядком йде такий ряд кириличних цифр: 600, 700, 800, 900, 1000, 2000, 3000 (для порівняння див. таблицю 2).

Останній розділ, ніби розділений на дві частини, також починається дереворитною заставкою і вже нумерований, призначений для читання і навчання основних молитов. Ми, знаючи більшість з них, без великих труднощів можемо спробувати читати і «Царю небесний», і «Отче наш» і «Вірую» та інші молитви, які тут видрукувано. У другій частині цього розділу вміщено уривки з Біблії, сентенції релігійно-моралістичного характеру та звернення до батьків, складене з цитат з Біблії. Цей розділ закінчується на лицевій

стороні передостаннього аркуша і лише один рядок не вмістився, і видавець додрукував його на звороті. Нижче цього рядка починається післямова Івана Федоровича, яка займає останній розворот, тобто зворот передостаннього аркуша і лицьову сторінку останнього, сорокового аркуша. Завершено книгу двома прямокутними гравюрама та інформацією про друкування у Львові у 1574 р.

На звороті останнього задрукованого аркуша знову бачимо рукописні помітки, які переходять на наступні два аркуші, однак зворот останнього залишився незаписаним і лише на внутрішній стороні нижньої дошки знову бачимо бібліотечну наклейку з інвентарним номером та додатковою бібліотечною інформацією.

Сучасному читачеві потрібно мати на увазі, що в часи, коли друкувався Буквар, суспільство зовсім по-іншому сприймало навколишній світ, події та зміни, які в ньому відбувалися. Будь-які зміни або заперечувалися повністю, або сприймалися з великою недовірою чи, в крайньому разі,

дуже обережно. Тут потрібно наголосити на тому, що ранньомодерне суспільство характеризувалося вкрай негативним відношенням до різних новинок та нововведень⁵. Тому підкреслимо: безумовне прийняття суспільством структури та викладу дидактичного матеріалу і слідування за цим першим відомим друкованим букварем у наступних за «Федоровским» виданнях кириличних букварів, само по собі є унікальним явищем. Не лише поява, але й сприйняття суспільством Букваря зумовлювалася цілою низкою факторів. Чи не найважливішими були два: з одного боку це була потреба в значній кількості такого типу підручників, з іншого – тим, що друкований Буквар суттєво не різнився від уже знайомих суспільству підручників.

Отож перша причина – потреба у підручнику, пояснюється зростанням зацікавленості меценатів (у цьому ви-

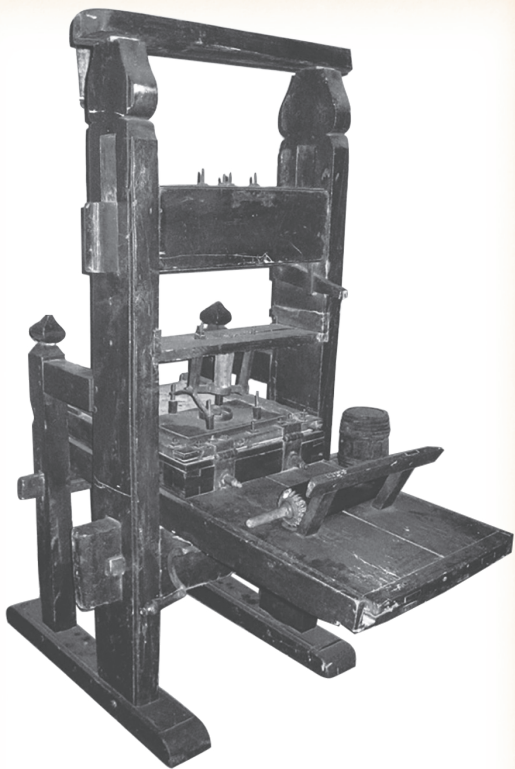
⁵ Детальніше див.: Яковенко Н. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. 1. – Київ, 1992. – С. 86-89.

падку львівських міщан) та їх освітніми планами. Громадська робота об'єднання міщан при церкві Успіння Богородиці у Львові увінчається у 1586 р. формальним затвердженням. Грамотою Константинопольського патріарха Єремії Львівському братству надавалося право ставропігії та дозвіл утримувати школу, шпиталь та друкарню. Право ставропігії означало підпорядкування Константинопольському патріархові, тобто незалежності від місцевої церковної ієрархії. Дослідники вважають, що саме освітні плани братства й стали причиною, яка спонукала Івана Федоровича до видання Букваря. Як вказує академік Ярослав Ісаєвич, міщани поступово піднімали рівень викладання у своїх школах, у 1572 р. представники «всієї руської громади міщан та передміщан» Львова домоглися визнання за ними права посилати синів до шкіл для вивчення «вільних мистецтв», а у квітні 1575 р. добилися підтвердження цього дозволу⁶.

⁶ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 117.

Друга причина полягає у тому, що легкість, з якою суспільство прийняло цей друк, наводить нас на думку про те, що Букварець не виник на порожньому місці. Мабуть, він мав якщо не друковані, то рукописні прототипи посібників для навчання дітей, які були знайомі суспільству і не викликали жодних застережень при їх друкуванні. Видавець оперся на них, готуючи друкований підручник. Про те, що це видання інтенсивно використовувалося, свідчить майже повна втрата тиражу видання. Книги були дорогими, а тому після проходження курсу навчання підручник передавався чи й продавався іншому школяреві і так до повного знищення книги. До того ж, зберігаючи основну структуру підручника, його текст з невеликими доповненнями та модифікаціями передруковувався протягом наступних століть.

*Друкарський верстат початку XVII ст.
Зберігається в Музеї мистецтва давньої української
книги Львівської національної галереї мистецтв
ім. Б. Г. Возницького.*